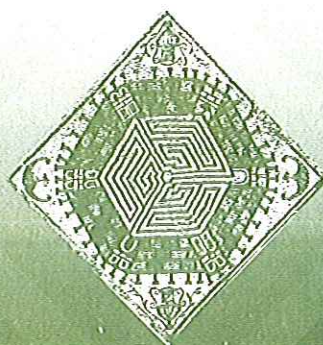

INSTITUT ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM SRBIJE
INSTITUTE OF ARCHITECTURE AND URBAN & SPATIAL PLANNING OF SERBIA

grupa
autora

STRATEŠKI
OKVIR
ZA
ODRŽIVI
RAZVOJ
SRBIJE

BEOGRAD, DECEMBRA 2004. GODINE

INSTITUT ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM SRBIJE
INSTITUTE OF ARCHITECTURE AND URBAN & SPATIAL PLANNING OF SERBIA

grupa
autora

STRATEŠKI
OKVIRI
ZA
ODRŽIVI
RAZVOJ
SRBIJE

BEOGRAD, DECEMBRA 2004. GODINE

»STRATEŠKI OKVIR ZA ODRŽIVI RAZVOJ SRBIJE«

Posebna Izdanja IAUS br. 44, povodom održavanja Naučnog skupa
«ODRŽIVI PROSTORNI, URBANI I RURALNI RAZVOJ SRBIJE«

RECENZENTI:	dr Dimitrije Perišić dr Dobrivoje Tošković dr Božidar Stojanović dr Marija Nikolić dr Branislav Derić dr Miodrag Vujošević dr Nada Milašin dr Mila Pucar dr Ksenija Petovar dr Milorad Filipović
IZDAVAČ:	Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije
ZA IZDAVAČA:	dr Nenad Spasić
REDAKCIONI ODBOR:	dr Mila Pucar, predsednik dr Nada Milašin, zam. predsednika prof. dr Milica Bajić-Brković prof. dr Branislav Đorđević prof. dr Branislav Derić prof. Darko Marušić prof. dr Dimitrije Perišić prof. dr Borislav Stojkov prof. Predrag Čagić dr Miodrag Vujošević dr Slavka Zeković dr Marija Nikolić dr Mihailo Čanak mr Igor Marić arh. Branko Bojović arh. Ines Urošević - Maričić
UREDNICI PUBLIKACIJE:	dr Nada Milašin dr Nenad Spasić dr Miodrag Vujošević dr Mila Pucar
REDAKCIJA I LEKTURA TEKSTOVA:	dr Nada Milašin dr Marija Nikolić
TEHNIČKI UREDNIK:	Ines Urošević-Maričić
KOMPJUTERSKA OBRADA:	Olgica Bakić Vesna Jokić dr Jasna Petrić mr Omiljena Dželebdžić
DIZAJN KORICA:	Ines Urošević-Maričić
TIRAŽ:	300 primeraka
ŠTAMPA:	SGR-ŽIG-Zemun

U finansiranju publikacije učestvovalo je Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Rpublike Srbije

SADRŽAJ

OPŠTA PITANJA PLANIRANJA ODRŽIVOG RAZVOJA

Milorad Filipović, Miodrag Vujošević MESTO I ULOGA SRBIJE U NEPOSREDNOM REGIONALNOM I ŠIREM EVROPSKOM OKRUŽENJU: ASPEKT INSTITUCIONALNOG PRILAGOĐAVANJA U OBLASTI POLITIKE I PLANIRANJA RAZVOJA.....	3
Borislav Stojkov STRATEŠKO PLANIRANJE (PROSTORNOG) RAZVOJA U EVROPI I SRBIJI.....	11
Slavka Zeković, Ljubodrag Savić TRANZICIJA I PROSTOR.....	17
Nenad Spasić, Omiljena Dželebdžić ISTRAŽIVAČKA I TEHNOLOŠKA PODRŠKA PLANIRANJU PROSTORNOG RAZVOJA.....	29
Vesna Popović, Marija Nikolić INTEGRALNI RAZVOJ PLANINSKIH PODRUČJA SRBIJE U SVETLU NOVIJIH REFORMI ZAJEDNIČKE RURALNE POLITIKE EVROPSKE UNIJE.....	39
Aleksandra Đukić, Vesna Tomić SANIRANJE DEVASTIRANIH PODRUČJA SA CILJEM INTEGRALNOG RAZVOJA REGIONA.....	51
Ljubodrag Savić, Slavka Zeković INDUSTRIJSKA POLITIKA EVROPSKE UNIJE - POUKE ZA ZEMLJE U TRANZICIJI.....	57
Zorica Nedović-Budić, Miodrag Vujošević INTERPLAY BETWEEN POLITICAL, GOVERNANCE, SOCIO-ECONOMIC AND PLANNING SYSTEMS: CASE STUDY OF FORMER YUGOSLAVIA AND PRESENT SERBIA AND MONTENEGRO.....	69
Branko Bojović PLANOVI IZMEĐU STRUKE I POLITIKE.....	81

POLAZIŠTA ZA STRATEGIJE PROSTORNOG I URBANOG RAZVOJA SRBIJE

Miroljub Hadžić, Slavka Zeković ODRŽIVI PRIVREDNI RAZVOJ SRBIJE.....	89
Milan Bursać, Radmilo Jovanović URBANIZACIJA I RAZVOJ GRADOVA.....	101
Mihailo Maletin, Vojo Andus PUTNA MREŽA KAO BITAN ELEMENT ODRŽIVOG RAZVOJA SRBIJE.....	111
Branislav Đorđević STRATEGIJA RAZVOJA VODNE INFRASTRUKTURE SRBIJE	119
Nenad Đajić ENERGIJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE.....	131
Marija Nikolić, Vesna Popović PRILOG ZA STRATEGIJU ODRŽIVOG POLJOPRIVREDNOG I RURALNOG RAZVOJA SRBIJE.....	141
Božidar Stojanović, Tamara Maričić STRATEGIJA ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE I PROSTORNO PLANIRANJE.....	155

ODRŽIVI RAZVOJ PODRUČJA POSEBNE NAMENE

Nenad Spasić, Vesna Jokić PROSTORNI RAZVOJ U VELIKIM RUDARSKIM BASENIMA.....	173
Saša Milijić, Dragiša Dabić PROSTORNI RAZVOJ PLANINSKIH PODRUČJA SRBIJE.....	191
Božidar Vasiljević, Zoran Mirjanić ODRŽIVI RAZVOJ ZAŠTIĆENIH PODRUČJA SRBIJE.....	207
Marina Nenković PROSTORNI RASPORED GEOTERMALNIH IZVORA I MOGUĆNOSTI NJIHOVE PRIMENE U BANJSKIM PODRUČJIMA SRBIJE.....	221

ODRŽIVI URBANI RAZVOJ

Jasna Petrić KA PLANIRANJU ODRŽIVOG URBANOG RAZVOJA - KLJUČNI ASPEKTI ODRŽIVE URBANE FORME.....	231	Marija Maksin-Mičić, Nenad Spasić IMPLEMENTACIJA STRATEŠKIH PLANSKIH I INVESTICIONIH ODLUKA O MAGISTRALNIM INFRASTRUKTURNIM KORIDORIMA.....	313
Marija Maksin-Mičić USMERAVANJE RAZVOJA URBANIH CENTARA I MAGISTRALNIH INFRASTRUKTURNIH KORIDORA.....	237	Dragiša Dabić EVALUACIJA PRVE ETAPE KAO DEO IMPLEMENTACIJE PROSTORNOG PLANA NA PRIMERU PLANINSKOG TURISTIČKOG PODRUČJA.....	327
Đorđe Mojović AKTUELNE REFORME U SFERI STANOVANJA U SRBIJI - ELEMENTI ODRŽIVOSTI U BUDUĆEM SISTEMU SOCIJALNOG STANOVANJA.....	247	Vesna Jokić FORMIRANJE GEOGRAFSKOG INFORMACIONOG SISTEMA (GIS) ZA POTREBE ISTRAŽIVANJA PLANINSKIH PODRUČJA.....	339
Vladimir Milić, Ksenija Petovar, Ratka Čolić BESPRAVNA IZGRADNJA U SRBIJI: GENEZA I PERSPEKTIVE REŠAVANJA PROBLEMA.....	253		

UPRAVLJANJE ODRŽIVIM PROSTORNIM RAZVOJEM

Miodrag Vujošević, Kaliopa Dimitrovska Andrews NOVI PRISTUP U PLANIRANJU ODRŽIVOG PROSTORNOG RAZVOJA NA PRIMERU PROSTORNOG PLANA REPUBLIKE CRNE GORE.....	265		
Milenko Stanković ODRŽIVI PROSTORNI RAZVOJ REPUBLIKE SRPSKE.....	277		
Milica Bajić-Brković, Biserka Mitrović PRIMENA INTERNETA U PLANIRANJU ODRŽIVOG RAZVOJA.....	285		
Marija Maksin-Mičić OSNOVNA PITANJA IZRADE I IMPLEMENTACIJE PROSTORNOG PLANA OPŠTINE.....	295		
Mila Pucar PRISTUP PLANIRANJU I UPRAVLJANJU ENERGIJOM U PLANINSKIM PODRUČJIMA SRBIJE - PUT KA ODRŽIVOM RAZVOJU.....	303		

TRANZICIJA I PROSTOR

Slavka Zeković
Ljubodrag Savić¹

THE TRANSITION AND TERRITORY

This paper analyses the influence of processes of transition, privatization, and foreign investments on space; the implications for industrial and regional politics, as well as the influences on change in methodology and content of strategical spatial planning.

Possible changes and spatial adjustments have been analysed from the standpoint of: companies; localities; and regional development. The most important (potential) spatial changes and adjustments have been identified as: transfer of administrative and operational functions; growth in production; close-down of plants and implications for employment; changes in offer of products; changes in technology, etc. The two type of spatial changes are pointed to: explicit and implicit ones. It is observed that there are three ways of comprehending the regional implications of transition and privatization of companies: through changes in privatization of companies; through 'competition' effects in other development activities; and through so-called 'intangible effects'. It is also observed that mergers and acquisitions (in form of direct foreign investments) can cause the fall in development of regions - targets for privatization, and this fall is connected to the: loss of resources (e.g. people, finances etc.); close-down of plants; and decreased level of employment. By their character, these changes belong to the so-called 'transitional recession'. Findings of theoretical examinations refer to the role of 'target' for privatization, which assumingly belongs to small open economies of East and South-East Europe, and which happens through the continual process of transferring the capital within current directions of direct foreign investments in lines that spread North - South, and West - East. In this process, the key factor is the geographical and cultural proximity of an area, which is already elaborated and proven with most of the direct foreign investments between bordering countries that are in the EU.

This paper examines the methodological framework, approach, and basics of strategical planning of territorial development in the transition process. This involves: planning; managing the changes and creating the changes in a domain of restructuring of development processes; changing the roles of territories, location and development factors, 'environmental' factors; new spatial organization, etc.

In its final part, this paper assesses that the changes are needed in the strategical planning of territory, and it pinpoints the need for concrete investigations on influences that transition process and privatization may have on Serbian territory.

Key words: transition, spatial changes, spatial - planning policy.

¹ dr Slavka Zeković, naučni saradnik, IAUS, Beograd;
prof. dr Ljubodrag Savić, vanredni profesor, Ekonomski fakultet,
Beograd

UVOD

Srbija, kao jedna od najsiromašnijih zemalja u Evropi, započela je proces privatizacije privrednih preduzeća početkom 1990-tih. Do današnjih dana doneta su tri zakonska rešenja o privatizaciji i više njihovih izmena i dopuna. Početkom novog milenijuma, kada je donet novi Zakon o privatizaciji (2001.) u Srbiji je bilo 735000 nezaposlenih i prema proceni oko 770000 viškova zaposlenih radnika u društvenim preduzećima. Dosadašnji proces privatizacije privrednih preduzeća u Srbiji pokazuje da se ona obično odvija uz domaće partnere/kupce i kapital. U privatizaciji oko 1000 preduzeća po Zakonu o privatizaciji iz 2001. godine, učestvovalo je 15 multinacionalnih kompanija i najveći broj domaćih kupaca. Prodajom ovih preduzeća država je ostvarila 1,2 milijarde evra i direktne investicije od 665 miliona evra. Za socijalne programe privatizovanih preduzeća obezbeđeno je 261 milion evra (20). U procesu restrukturiranja danas se nalazi 49 velikih sistema sa preko 155000 zaposlenih, a okončan je u brojnim preduzećima. Stiglic J. ukazuje da bi privatizacija monopolskih kompanija mogla da dovede do njihovog pokušaja stopiranja procesa tranzicije.

Prema oceni međunarodnih finansijskih institucija Zakon o privatizaciji RS je najbolji među zemljama u tranziciji, zbog transparentnosti, korektnosti i javnog karaktera. Stiglic J. ukazuje da pravni okviri ne mogu da budu perfektni, ali da treba nastojati na preciznim pravilima, kao i da tranzicija ima različite posledice na građane i ekonomiju.

Započeti proces tranzicije društva i ekonomskog sistema ka tržišnoj privredi, bez sumnje ima vitalnu ulogu u planiranju prostora i efekte na promene prostora, urbane sredine i njene segmente, ali isto tako i na promene planiranja prostora. Ulaskom u 21. vek, težište procesa tranzicije privrednih preduzeća je na ključnoj ulozi privatizacije društvenog kapitala, uz značajan oslonac na strane strateške partnere. Uključivanje potencijalnih stranih strateških partnera u proces privatizacije regulisano je zakonskim propisima, i zasnovan na različitim modelima stranih direktnih investicija. Direktne strane investicije ulaze u zemlju na dva načina: osnivanjem novih kompanija ili putem transnacionalnih spajanja i preuzimanja (merger and acquisition -M&A). Uticaj aktivnosti M&A je detaljnije razmatran u literaturi o poslovanju preduzeća ili njihovom uticaju na društvo zemlje u koju ulaze. Međutim, zapaža se da, uopšte, ima veoma malo istraživanja o njihovom uticaju na prostor, prostorna prilagodjavanja i regionalnu sredinu, kao i o efektima na preuzeta (privatizovana) preduzeća i lokalnu sredinu.

Sa stanovišta uticaja koje je proces privatizacije inicirao u prostornom i urbanom razvoju, uočavaju se manje ili veće razlike, u zavisnosti od primenjenog modela-da li se radi o stranim ulaganjima ili domaćim investitorima. Zbog toga prvi deo rada se bavi izučavanjem teorijskih okvira i empirijskih iskustava u procesu tranzicije u Srbiji, sa stanovišta uticaja na prostorne promene. (Nije aspiracija ovog rada da odgovori na složena pitanja tranzicije, već pokušaj da se

osvetle njeni tragovi i moguće ili realne implikacije u prostoru i njegovim strukturama.)

Drugi deo rada posvećen je uticaju procesa tranzicije privrednog sistema na prostorno-plansku politiku. Razmatrani su metodološki okviri, pristup i načela strategijskog planiranja prostornog razvoja kao posledica zahteva procesa tranzicije.

TRANZICIJA I PROSTORNE PROMENE

U protekloj deceniji domaća privreda se nije ozbiljnije transformisala u pogledu prelaska na tržišni način privredjivanja. Tranzicioni koraci započeti tokom ranih 1990-tih godina, zbog spoljnih okolnosti i nedefinisanog odnosa vlasti prema tranziciji, imali su "podji-stani" karakter. Prema Hadžić, M. (8), zbog toga je domaća ekonomija od pionira tranzicije početkom 1990-tih godina svrstana na začelje-u treću grupu tranzicionih privreda po dometima tržišnih reformi. Poznato je da je odnos snaga političkih zagovornika i protivnika tržišne reforme i ključ uspeha tranzicije. Zbog delovanja reformskih mera, koje nikada nisu neutralnog karaktera, u različitim fazama tranzicionog procesa javljaju se "gubitnici" i "dobitnici". Dobitnici su obično nova mala i srednja preduzeća, privatno preduzetništvo, preduzeća formirana putem direktnih stranih investicija, neki društveni slojevi. Postoje dve vrste gubitnika - uticajni i oni koji to nisu (6). Prvi raspoložu moćnim sredstvima kojima mogu reformu da zaustave i pretvore je u kvazi reformu tipa "kreni-stani", čime ona više nije održiva i daleko je od pune tržišne privrede.

Nakon političkih promena do kojih je došlo oktobra 2000. godine otvorena je snažna potreba za ubrzanom transformacijom privrede. Nakon godina političke krize otvorene su realne šanse za ubrzanje razvoja. Pretpostavka za to bio je povratak zemlje u međunarodno okruženje, pre svega u međunarodne finansijske organizacije. Prema Begović B. (2) formulisanje i sprovođenje makroekonomske politike u našoj zemlji nadgleda MMF, u okviru EFF aranžmana, uz zaključak "da su rizici buduće makroekonomske politike relativno mali, imajući u vidu da su domaće monetarne vlasti pokazale privrženost punoj saradnji sa MMF-om". Nellis, J. (15), kao oponent dosadašnjeg toka tranzicije privrede radikalnom metodom "šok terapije" ukazuje da je potreban uravnoteženiji (gradualistički) pristup tranziciji, kroz postupnost koraka i izgradnju tržišnih institucija. Prema Begović B. (2), prava reforma je počela sa demokratskim promenama 2000. i bila je zasnovana na obradjenim tranzicionim iskustvima istočnoevropskih zemalja. Prva faza ove reforme zasnivala se na reformi ekonomskih politika. Zbog političke prekretnice u Srbiji 2003.godine, konsolidacije antireformskih snaga, postavlja se pitanje daljih tranzicionih promena. U narednom periodu predstoji teža faza reforme-sveobuhvatna institucionalna reforma (2). U proteklom periodu napravljeni su ozbiljni koraci u pravcu tržišnog transformisanja privrede. Kao takvi se mogu oceniti liberalizacija spoljne trgovine, liberalizacija unutrašnjeg tržišta, Zakon o privatizaciji, Zakon o stranim ulaganjima, izmene poreskih propisa. Prema Hadžić M. (8), globalno, tranzicioni koraci se mogu oceniti sporadičnim, nedovoljnim i bez

jasnog strategijskog okvira. On ukazuje da se nedostatak jasne razvojne strategije-tranzicione strategije, može oceniti kao najvažnija karakteristika i najozbiljnija mana tekuće ekonomske situacije. Zbog toga se država reformama bavi parcijalno, bez jasne vizije šta bi trebalo da budu naredni koraci, a nejasne su i posledice koje će promene koje se donose izazvati.

Sa stanovišta planiranja prostora, najkrupnija posledica sprovođenja tranzicije je nekoordinisanost razvojne politike, makroekonomskih politika, tržišne reforme i prostorno-planske politike. Odsustvo strategije razvoja i razradjenog redosleda koraka u procesu tržišnog prilagodjavanja može da dovede do nesaglasnosti ili kontradiktornosti delovanja planskih mera.

U početnim fazama tranzicije, kao posledica restrukturiranja preduzeća, pada nivoa proizvodnje, društvenog proizvoda, javlja se tzv. tranziciona recesija. Prema iskustvu istočnoevropskih zemalja, ova recesija uslovljena je negativnim stopama privrednog rasta, odnosno procesom kojim se iz neefikasnih preduzeća angažuju zdravi delovi i resursi u novoformiranim firmama. Na ovaj način se obezbeđuje održivi privredni rast i dostizanje nivoa društvenog proizvoda na početku tranzicije. Nova privatna preduzeća postaju generatori održivog privrednog rasta. Prema Begović B. (2), tranziciona recesija se ne može izbeći, a u Srbiji je usledila bez tranzicije i pre tranzicije, kao posledica političkih događaja tokom 1990-tih, ratova, međunarodnih sankcija i dr. U 2000.godini nakon političkih promena, kada je nastavljena reforma, nivo ukupnog društvenog proizvoda i društvenog proizvoda per capita bio je 40% vrednosti iz 1990.godine. Begović B., (2003) postavlja pitanje da li će u godinama koje slede privreda Srbije iskusiti pravu drastičnu tranzicionu recesiju i pretpostavlja da se u Srbiji neće beležiti negativne stope rasta. Odgovor na ovo pitanje mogla bi da pruži sveobuhvatna strategija razvoja i tranzicije.

Proces tranzicije privrede ka tržišnom privredjivanju uglavnom podrazumeva uvođenje stranih direktnih investicija i fuziju pojedinih domaćih preduzeća sa stranim kompanijama, kroz spajanje i preuzimanje (M&A). Prema Love, J.H.(12), definicija merdžera i akvizicije podrazumeva da su to operacije preuzimanja ili pripajanja domaćeg preduzeća od inostrane kompanije. Evidentni su efekti ovog preuzimanja na dalji razvoj domaćeg preduzeća, industrijsku i regionalnu politiku, lokalnu sredinu i regionalni prostor. Na nivou regionalne privrede mogući su potencijalni gubici, zbog suočavanja preduzeća sa izvesnim nepovoljnim efektima. Ovi efekti se obično identifikuju kroz ex-ante procene planiranih spajanja i preuzimanja. Medjutim, retke su procene efekata koje će imati kompanija koja kupuje domaće preduzeće. Ovi efekti su obično pozitivni u domenu rapidnog rasta proizvodnje, otvaranja novih tržišta, uvođenja novih linija, investiranja u poboljšanje kompletnog funkcionisanja preduzeća, racionalizaciju proizvodnje, promene marketinga, usluga, boljeg upravljačkog mehanizma preduzeća i pristupa resursima kompanije (know-how). Integracija preduzeća nakon kupovine veoma često podrazumeva prenošenje kontrole upravljanja preduzećem i njegovim resursima izvan kupljenog preduzeća, tj. izvan

lokalnog područja (u slučaju M&A izvan zemlje). Iz prakse je poznato da efekti preduzeća koja kupuju domaća preduzeća mogu da budu i negativni po kompaniju kupca, u domenu smanjenja proizvodnje, pada zaposlenosti, rešavanja složenih socijalnih pitanja viškova radnika, pada dohotka lokalne privrede, čak do zatvaranja preduzeća. Odnos između ova dva pola efekata je veoma važan za regionalnu ravnotežu privrede. Sličan uticaj imaju i efekti privatizacije domaćih preduzeća kada je novi vlasnik domaća kompanija. Ovaj proces u kome se ostvaruju navedeni efekti naziva se "tranzicionom recesijom". Nažalost, u našoj zemlji su ovi efekti usledili već početkom 1990-tih, raspadom bivše SFRJ, ratovima, sankcijama i sl.

Uticaj tranzicije privrede na prostorne promene

Kao posledica procesa tranzicije privrede ka tržišnom privredjivanju (kroz merdžere i preuzimanja) identifikovana su dva tipa prostornih promena: eksplicitne i implicitne (7). Eksplicitne prostorne promene podrazumevaju promenu lokacije, zatvaranje, dislokaciju ili otvaranje pogona. Implicitne prostorne promene obuhvataju promene koje se odnose na postojeće lokacije preduzeća. One su najčešće u obimu proizvodnje (kvantitativne) ili u kvalitativnim promenama u funkcijama. Česte su promene prostorne organizacije kompleksa, promene namene pojedinih objekata, tokova transporta, skladišnih funkcija (npr. ukoliko postoje distributivni centri i logistika preduzeća kupca na drugoj lokaciji, ili se menjaju pojedina tržišta nabavki ili prodaje i sl.). Ulaskom novih preduzeća osnivaju se novi pogoni ili se povećava rast proizvodnje postojećih (privatizovanih) preduzeća. Uvodjenje novih proizvoda ili rast proizvodnje postojećih preduzeća su izuzetno važni za regionalni razvoj, jer podstiču konkurenciju na domaćem tržištu.

Najkrupnije prostorne promene, kao posledica tranzicije privrede ka tržišnoj ekonomiji mogu se grupisati kao: prenošenje upravljačkih i operativnih funkcija na druga područja; rast proizvodnje; uticaj na zaposlenost; uticaj na prostoro-plansku politiku, uticaj na regionalno okruženje, uticaj na životnu sredinu i dr.

Dislociranje upravljačkih i operativnih funkcija na druga područja

Prema Leigh, R., North, D. (11), preuzimanje domaćih preduzeća je proces koji nosi upečatljive posledice u prostoru ali i otvara mogućnosti razvoja regionalne privrede. Preuzimanje domaćih preduzeća u procesu privatizacije otvara prostorne perspektive odnosa razvoja i reorganizovanja preduzeća i dislociranja upravljačkih, preduzetničkih funkcija, marketinga, istraživanja i razvoja (obično na drugim, bližim ili daljim lokacijama/područjima). Sa stanovišta prostornog razvoja područja u kome se nalazi privatizovano preduzeće, značaj dislociranih funkcija preduzeća je daleko veći. Sličan stav zastupaju Leigh, R., North, D. (11), smatrajući "da gubitak kontrole nad resursima i prenos odgovornosti u donošenju odluka na druge lokacije implicira korak unazad za područje u kome se nalazi fuzionisano preduzeće". Nakon kupovine društvenih preduzeća, obično je prvi korak investitora povezan sa modifikacijom postojećih resursa i

kapaciteta, a zatim sa modernizacijom i uvođenjem novih linija. Drugi korak podrazumeva racionalizacije, koje mogu biti radikalne (npr. prenos proizvodnih pogona na druga područja) ili koje su usmerene na partnerski odnos u proizvodnji određenog proizvoda (na domaćem tržištu). U trećem koraku očekuje se propulzivno delovanje preduzeća i formiranje klastera (grozdastog grananja novih preduzeća u okviru iste grane ili drugih sektora). Leigh, R., North, D. (11) ukazuju da prema iskustvu Velike Britanije u operacijama M&A mnogo češće dolazi do racionalizacija nego do klastera (diverzifikacije proizvodnje).

Negativna posledica prenošenja vlasništva nad preduzećima u procesu privatizacije, je i transfer ključnih resursa i upravljačkih funkcija preduzeća izvan domaće privrede ili na druge lokacije u okviru zemlje (ukoliko se radi o domaćem kupcu preduzeća). To implicira smanjivanje mogućnosti zapošljavanja u administrativno-menadžerskim aktivnostima i odlazak vodećih menadžera iz preduzeća i područja-meta privatizacije. Prema Love, J.H. (12), ovaj proces istovremeno dovodi do frustracija preduzetničkih sposobnosti u ovim područjima-metama, kao i do ograničavanja izbora profesionalne karijere zaposlenih i nezaposlenih. Transfer resursa i upravljačkih funkcija nakon kupovine preduzeća, uglavnom može da smanji potrebe za visokostručnom menadžerskom i profesionalnom radnom snagom u područjima u kojima se nalaze privatizovane društvene firme. Hood N., Reeves, A., Young, A. ukazuju da su slični tokovi prisutni su i u zemljama EU, posebno vezani za strana ulaganja putem operacija M&A. U zemljama EU, kao i u zemljama i područjima-metama transfera preduzeća (uključujući zemlje u tranziciji), odvija se svojevrsna degradacija privrednog potencijala oblasti (prostora). Ovi negativni efekti su uglavnom posledica smanjivanja mogućnosti preduzetničkih aktivnosti i prenošenja ključnih resursa i upravljačkih funkcija izvan domicilnih prostora. Tako npr. Dicken, P. (4) ukazuje na suštinu procesa preuzimanja preduzeća (kupovine) kao transfera kontrole nad resursima sa kupljenog preduzeća na preduzeće-kupca, odnosno, iz prostornog aspekta posmatrano iz domicilnog područja (područja-mete) ka drugim lokacijama (i državama). Sa stanovišta prostornog razvoja, to označava da se planske i investicione odluke o razvoju i upotrebi resursa donose izvan lokalnog područja, ali sa snažnim delovanjem na taj prostor.

Pozitivna posledica prenošenja vlasništva nad preduzećima u procesu privatizacije (tranzicije ka tržišnom privredjivanju) je transfer know-how kupca, uvođenje novih znanja, dolazak novih stručnjaka specifičnih znanja (ljudskih resursa), primena novih efikasnih načina upravljanja iz preduzeća-kupca, novih tehnologija, smanjenje broja upravljačkih nivoa i dr.

Ekonomski rast

U procesu tranzicije društvenih preduzeća, tj. nakon okončanog postupka privatizacije i fuzije preduzeća sa strateškim partnerom/kupcom, uglavnom dolazi do porasta fizičkog obima proizvodnje, ukupnog prihoda i porasta kvalitativnih parametara privredjivanja, uz velike viškove radne snage i slabljenje veza unutar lokalnog i regionalnog pro-

stora. Rast proizvodnje u fuzionisanim preduzećima (privatizovanim) u prvoj fazi, uglavnom ne nastaje zbog novih ulaganja i velikog transfera kapitala u investicije, već zbog efikasne upotrebe proizvodnih činilaca/resursa, primene boljih upravljačkih postupaka, organizacije, know-how kupca i sl. U postupku tenderske privatizacije u našoj zemlji, jedan od tri ključna kriterijuma za izbor kupca domaćeg preduzeća, pored ponude-procenjene vrednosti društvenog kapitala i uslova socijalnog programa, jeste planirani obim investicionih ulaganja u petogodišnjem periodu.

Kako ne raspoložemo konkretnim podacima za preduzeća u Srbiji, navedenu konstataciju mogu da ilustruju podaci Leigh, R., North, D. (11), prema kojima je rast proizvodnje posledica ulaska stranih investicija kroz merđžere i akvizicije u 44% slučajeva. Prema istim autorima, u ovom procesu dolazi i do zatvaranja pogona (33% slučajeva), kao posledice horizontalnog tipa investiranja.

Zatvaranje preduzeća/pogona kao oblik prostorne promene, ima negativne posledice ne samo na preduzeće, već i na lokalnu oblast i regionalni razvoj. U literaturi (11) se pominju tri oblika zatvaranja preuzetih (kupljenih) preduzeća (ne uključujući stečaj): (a) zatvaranje zbog izostanka ulaganja kapitala u preuzeto/fuzionisano preduzeće, (b) iznošenje aktive preduzeća (uz pad proizvodnje i zaposlenosti), i (v) namerno (planirano) zatvaranje preduzeća nakon koga se vrši racionalizacija. Ukidanje proizvodnih pogona/preduzeća može da utiče na koncentraciju pogona u drugim područjima koja imaju bolju perspektivu rasta i razvoja.

Uticao na zaposlenost

Jedno od kontraverznih pitanja tranzicije privrednog sistema jeste uticaj ovog procesa na zaposlenost. Proces tranzicije u početnim koracima obično donosi značajan pad ukupne zaposlenosti, kao posledicu zatvaranja znatnog broja društvenih preduzeća ili njihovog restrukturiranja. Na dugi rok, proces tranzicije omogućava stvaranje uslova za povećanje zaposlenosti, međutim, prema Begović, B. (2), ne treba očekivati da će privatizacija preduzeća biti značajan generator rasta zaposlenosti u Srbiji. Kao ključ uspeha tranzicije, smatra se smanjivanje debalansa u nastanku viškova zaposlenih u privatizovanim društvenim preduzećima i sporosti formiranja novih malih i srednjih preduzeća u kojima se angažuje nova radna snaga. U procesu formiranja novih privatnih preduzeća, otvaraju se potrebe za visokostručnim kadrom određenih kvalifikacija i znanja. Prema Begović, B.(2), manje su šanse za zaposlenje radnika ostalih bez posla raspadom društvenih preduzeća u novim firmama, jer tražnja za novozaposlenim obično ne odgovara strukturi nezaposlenih kao i strukturi viškova zaposlenih koji su ostali bez posla u procesu tranzicije. Prema iskustvima istočnoevropskih zemalja, tranzicija obično stvara novo siromaštvo usled zatvaranja i raspada društvenih preduzeća, ali sa druge strane stvara uslove za nova preduzeća koja zapošljavaju znatan broj stanovnika.

U slučaju privatizovanih preduzeća gde su novi vlasnici strane kompanije, zaposleni radnici su nižih kvalifikacija (zbog pomenutog prenosa upravljačkih, menadžerskih, istraživačko-razvojnih, logističkih i drugih aktivnosti u "ce-

ntralu"). Ova grupa zaposlenih je obično ranjivija nego visokostručna radna snaga i više je na "udaru" u kriznim situacijama i izloženija otpuštanju, odnosno gubitku posla (ili dobrovoljnom odlasku iz preduzeća, po uslovima socijalnog programa). Preduzeća kupci domaćih društvenih preduzeća, obično žele da održe nivo zaposlenosti u oblastima gde su im sedišta.

Positivni efekti tranzicije i privatizacije društvenih preduzeća su veoma značajni, jer preduzeća-kupci obično imaju efikasno poslovanje i otvaraju mogućnost zapošljavanja lokalnoj radnoj snazi. Isto tako, korišćenje ljudskih resursa preduzeća-kupaca i njihovog know-how podsticajno deluje na lokalni razvoj preko povećavanja stepena stručnosti i unošenja novih znanja. Svojevrsni uvoz znanja i nove tehnike upravljanja uslovljava manje potrebe za menadžerskim i profesionalnim kadrom u ovim oblastima.

Uticao na prostorno-plansku politiku

U praksi planiranja u Srbiji primetno je zanemarivanje problema i ograničenja tranzicionog perioda, kao i nepreduzimanja mera za njihovo neutralisanje. Tzv. "neuralgične tačke" u ekonomiji imaju i njihov prostorni izraz:

- proces privatizacije ima direktan upliv na elemente prostorne, urbane/naseljske strukture, promene strukture delatnosti, zaposlenost, nezaposlenost, socijalne probleme, više troškove tranzicije, korišćenje javnih dobara i resursa, preizgradjenost pojedinih prostora, kretanje cena nekretnina i dr.;
- odsustvo koordinacije ekonomskih politika i politika urbanog razvoja, prostornog razvoja, regionalnih politika, politika inovacija, politika korišćenja građevinskog zemljišta i dr.-opšte poznata je činjenica da su mehanizmi i poluge prostornog razvoja na instancama izvan domena prostornog planiranja;
- razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) sektorski i prostorno prepušten je stihiji-uredjene i opremljene lokacije obično nisu obezbeđene, ne postoje egzaktna pravila izgradnje, put do pribavljanja urbanističkih uslova, saglasnosti, dozvola, je bremenit barijerama i sl. Potrebno je otklanjanje svih prepreka uz stvaranje institucionalnih pretpostavki efikasnog funkcionisanja i usmeravanja industrijskog razvoja i razmeštaja. Nedostaje adekvatna politika izmena industrijske/privredne strukture i prostornog razvoja industrije (i MSP) na strateškom i lokalnom nivou;
- u postupku sprovođenja privatizacije preduzeća (tenderske ili aukcijske) javljaju se problemi tretmana građevinskog zemljišta. Zakonskim propisima o privatizaciji (uredba o proceni vrednosti društvenog kapitala), javno građevinsko zemljište nije obuhvaćeno kao deo društvenog kapitala (u vreme izrade Zakona o privatizaciji - gradsko građevinsko). Tako imamo niz paradoksalnih situacija u kojima su prodana preduzeća sa pravom korišćenja građevinske parcele (bez prodaje zemljišta, čiji titular i dalje ostaje država). Veoma često, upravo građevinsko zemljište i atraktivnost lokacije imaju veću vrednost od procenjene vrednosti društvenog kapitala preduzeća koje je predmet privatizacije. Privatni investitori - kupci društvenih preduzeća obično planiraju

proširenja kompleksa, nove objekte, nove namene i sl. (zbog čega su im potrebni urbanistički projekti), i susreću se sa netransparentnim postupkom planiranja zemljišta. Drugim rečima, dosadašnji odnos planera u tretmanu građevinskog zemljišta kao "planerskog resursa", u periodu tranzicije ka tržišnoj privredi, zamenjen je sličnim odnosom, jer prema Zakonu o planiranju i izgradnji prostora (21), samo se urbanističkim planom može odrediti vrsta zemljišta (javno građevinsko ili građevinsko). Sa druge strane investitori i kupci društvenih preduzeća, obično građevinsko zemljište na kome se nalaze preduzeća smatraju kao sopstvenu imovinu. To je, naravno, posledica neusklađenosti zakonskih rešenja o privatizaciji i planiranju i izgradnji, kao i potrebe za promenom ustava (u delu o svojini građevinskog zemljišta). Tok privatizacije mnogih društvenih preduzeća je usporen ili ograničen usled nerešenih pitanja restitucije nekretnina prethodnim vlasnicima. Prema Hiber, D. (9), naturalna restitucija (povraćaj imovine) pogodan je metod privatizacije samo za neizgrađeno građevinsko zemljište, dok kod drugih nekretnina može da dodje do suprotstavljenih legitimnih interesa na osnovu legalno stečenih prava privrednih subjekata. Nepostojanje mehanizma za rešavanje potencijalnih konflikata ponekad usporava proces privatizacije društvenih preduzeća.

Proces tranzicije društva i ekonomskog sistema ka tržišnom privredjivanju, ima posledice u:

- domenu strateškog planiranja prostornog razvoja industrijske delatnosti (pristupa, metoda, kriterijuma, lokacionih faktora, lokacionih formi i prostorne organizacije, implementacije i dr.),
- interaktivnom odnosu procesa privatizacije i prostora i regulaciji svojinskih pitanja (privatizacija i njen uticaj na transformaciju ključnih elemenata prostora-regionalne i lokalne strukture privredjivanja, vrste i tipa delatnosti, zapošljavanja, nastanka viškova zaposlenih, nezaposlenosti, promene urbane matrice, značaja građevinskog zemljišta i lokacija, kretanja vrednosti nekretnina i sl.),
- oblasti zaštite životne sredine - primeni principa održivog razvoja na sektorskom nivou i nivou preduzeća (ekoefikasnost i korišćenje resursa/materijalnih inputa, zaštita javnih dobara, eliminisanje/ublažavanje negativnih uticaja na kvalitet životne sredine i dr.).

Zbog snažnog delovanja tržišnih zahteva, usmeravanje teritorijalnog razvoja investicija u procesu tranzicije privrede ka tržišnom privredjivanju, sve više se zasniva na idejama neoliberalnog pristupa razvoju i tranziciji socijalističkih privreda Istočne i Jugoistočne Evrope. U našoj praksi planiranja prostora, ideje "tržišnog fundamentalizma", imaju svoje paralelno uporište i prostorni izraz u odredbama Zakona o planiranju i izgradnji Republike Srbije (21), putem promocije "investitorskog urbanizma", intencija da "investitori što pre dodju do saglasnosti za izgradnju" putem izrade urbanističkih projekata, svodjenja rešavanja kompleksnosti planiranja razvoja prostora i alokacije ulaganja uglavnom kroz urbanističke projekte.

Uticaj na regionalno okruženje

Proces privatizacije ima značajne regionalne efekte, pre svega na promene strukture delatnosti. Ovaj proces se efektuirao preko donošenja odluka u preduzetništvu koje su vezane za razvoj privatizovanih (velikih) preduzeća, kao i unapredjenja razvoja privatizovanih preduzeća ili njihove degradacije i zatvaranja ili promene delatnosti. Svi ovi procesi svakako utiču na regionalnu privrednu strukturu i efikasnost privredjivanja. Na regionalne implikacije spoljnih kupovina preduzeća (merdžerima i akvizicijom) ukazuju Ashkroft, B.K., Love J.H. (1), kao na efekte u samom preuzetom (ili privatizovanom) preduzeću, uticaje na konkurentnost u drugim delatnostima i tzv. "neopipljive" efekte. Promene u privatizovanim preduzećima zasnivaju se na ranije pomenutim izmeštanjima upravljačke funkcije preduzeća, prodaje, marketinga, istraživanja i razvoja i dr., izvan lokacije preduzeća, ali i na promenama regionalnih inputa - promena tržišta nabavki, proizvodno-logističkih veza, tržišta prodaje, infrastrukture i sl. Uticaji na promene konkurentnosti su izrazito snažni u samoj grani u kojoj se nalazi preduzeće koje je fuzionisano ili preuzeto, ali i u ostalim poslovnim aktivnostima u regionu. Tzv. neopipljivi efekti se obično vezuju za pozitivne učinke koje transfer upravljačke funkcije i know-how mogu da indirektno, preko privatizovanog preduzeća ili novonastalog preduzeća, produkuju u svim drugim preduzećima u regionalnoj privredi. Zbog izmeštanja dela funkcija preduzeća koje se privatizuje na druga područja, otvaraju se dva procesa koja imaju regionalne implikacije: preseljenje dela visokostručnog kadra na druge lokacije (zbog gašenja ili prenošenja nekih funkcija na druge prostore) i doseljavanje nove kvalifikovanije radne snage u područje-metu transformacija. Poboljšanje perspektiva za zapošljavanje stanovništva je ključni pozitivan efekat tranzicije ka tržišnoj privredi, pre svega zbog šireg pristupa resursima izvan lokalnog područja (know-how, nova tržišta, rast efikasnosti i dr.).

Postojećim zakonskim propisima o privatizaciji i stranim ulaganjima u Srbiji, težište procesa privatizacije usmereno je kao potencijalnim stranim strateškim partnerima. Praksa evropskih zemalja pokazuje da u slučaju direktnih stranih investicija, primena operacija merdžera i akvizicija može da bude kočnica za regionalni razvoj u oblastima ili zemljama gde su locirana preuzeta/fuzionisana preduzeća. U područjima-metama privatizacije kroz merdžere i akvizicije, očigledan je pad u razvoju, povezan sa odlivom resursa, zatvaranjem proizvodnih pogona, dislokacijom proizvodnih pogona, padom zaposlenosti i dr. (tzv. tranziciona recesija). Medjutim, radi izbegavanja generalizacije potrebna su konkretna istraživanja svakog područja. Prethodne konstatacije potvrđuje Mueller, D.C. (14), kroz stav da uloga "mete" pripada malim otvorenim ekonomijama zemalja Južne i Jugoistočne Evrope, dok velike zatvorene privrede pokazuju veće tendencije da budu kupci preduzeća u područjima-metama. U ovom procesu, preovladjujući faktor je geografska i kulturna blizina i tokovi finansijskog i humanog kapitala na relaciji sever-jug.

Prostorno planiranje trebalo bi da omogući teritorijalno usmeravanje tržišnih pritisaka na prostor, u skladu sa dru-

štveno prihvaćenim ciljevima. Planiranje je oblik državne intervencije u upravljanju resursima prostora. Ono stvara platformu za donošenje strateških odluka u političko-upravnoj areni i menadžerskom establišmentu. Prostorna organizacija privrednih aktivnosti je vid redistributivne intervencije države u realizaciji strategije privrednog restrukturiranja, privatizacije, razvoja malih preduzeća, preduzetništva. Radi podsticanja razvojnih procesa, koriste se različiti načini i forme stranih direktnih investicija/ulaganja u razvoj i zaštitu prostora. Osnovni motivi direktnih stranih ulaganja su upravljanje i kontrola preduzeća, menadžment, primena znanja, radi ostvarivanja maksimalnog profita, obezbedjenja jeftine radne snage, sirovinskih resursa, novih tržišta i dr.

Pretpostavlja se da bi u narednom periodu moglo da dodje do značajnog pritiska internacionalnog kapitala na najvrednije gradske lokacije i atraktivne lokalitete. Zbog toga se u radu razmatraju okvir, forme i načini privlačenja stranih direktnih investicija.

UTICAJ STRANIH DIREKTNIH ULAGANJA NA PROSTOR

Podršku strateškim opredeljenjima razvoja, uredjenju i zaštiti prostora čine različite forme ulaganja stranih investitora.

Opšti teorijski okvir za iniciranje stranih direktnih ulaganja u razvoj privrede Srbije čini skup teorija direktnih stranih investicija (teorija međunarodnih portfolio investicija, teorija internacionalizacije proizvodnje, teorija internalizacije, eklektička paradigma i dr.). Sa stanovišta razmatranja mogućnosti i oblika stranih ulaganja, posebnu važnost ima eklektička paradigma. Ona objedinjuje značaj specifičnih prednosti, internalizacije i lokacije u privlačenju stranog kapitala. Zasnovana je na OLI paradigmi tj. povezanosti faktora specifičnih vlasničkih prednosti (Own), lokacije (Location) i prednostima internalizacije (Internalisation). Prema eklektičkoj teoriji (paradigmi), koja se vezuje za tradicionalne teorije lokacije i faktore lociranja, privlačenje stranih direktnih ulaganja biće uslovljeno lokacionim faktorima (prirodnim resursima, infrastrukturom, troškovima transporta, podrškama i merama državne intervencije - porezima, carinama i dr.). Medjutim, pored odgovora na pitanja "šta" proizvoditi, "koliko" i "gde", ova teorija nije u mogućnosti da pruži i odgovor na pitanja "kako" proizvoditi da ne bi došlo do neefikasne upotrebe prirodnih resursa, zagadjivanja životne sredine i negativnih uticaja na okolni prostor. Odgovore na ova pitanja omogućava primena principa i kriterijuma održivog razvoja. Drugim rečima, teorijski okvir eklektičke i OLI paradigme, kao najpouzdanije teorije stranih direktnih investicija, ne uzima na adekvatan način u obzir ekološko-prostorne konsekvence investicionog projekta, troškove životne sredine i prostora.

Strana direktna ulaganja definišu se kao investicije koje omogućavaju kontrolu preduzeću iz jedne zemlje kroz sticanje finansijske aktive (akcija, obveznica, bankarskih depozita) ili sredstava za proizvodnju, nad preduzećem lociranom u drugoj državi. Strana ulaganja su uglavnom autonomne transakcije, motivisane ekonomskim interesima

privatnog kapitala ili ekonomskim i društveno-političkim interesima javnog kapitala (državnih institucija, centralnih državnih banaka, međunarodnih finansijskih institucija). U zavisnosti od stepena slobode odlučivanja vlasnika o upotrebi i kontroli sopstvenog kapitala, izdvajaju se **portfolio i direktne investicije**. Portfolio investicije podrazumevaju strana ulaganja do nivoa učešća u strukturi koji ne omogućava odlučivanje i/ili kontrolu upravljanja preduzećem. Ako investitor stekne pravo svojine i kontrole i upravljanja nad većim delom investicionog projekta, to predstavlja stranu direktnu investiciju. Portfolio investicije se odvijaju uglavnom u formi hartija od vrednosti (npr. obveznica) koje emituju državne institucije radi obezbedjenja sredstava na međunarodnom tržištu kapitala, pri čemu vlasnici kapitala ne mogu odlučivati o njihovom korišćenju. Povraćaj uloženi sredstava odvija se u određenom periodu, zajedno sa kamatom, nezavisno od uspešnosti investicionog poduhvata i uz minimalne rizike za investitore. Portfolio investicije omogućavaju više prinose od bankarskih depozita, uz manje rizike i niže profite u odnosu na direktna strana ulaganja. Prema Vidas-Bubanja M. (3), razlike između direktnih stranih ulaganja i portfolio investicija su u: (a) motivima ulaganja; (b) vremenskom trajanju ulaganja; (v) tipu investitora. Za oba oblika stranih ulaganja karakteristično je da uglavnom ne sadrže ekološke troškove konkretnog prostora/investicionog projekta. Zbog toga se predlaže uvažavanje osnovnih multilateralnih instrumenata -kriterijuma za upravljanje održivim razvojem, instrumenta EIA (environmental impact assessment), regionalnih i nevladinih instrumenata (Poslovne povelje o održivom razvoju prema principima ekomenadžmenta, ISO standarda 14000, Evropske energetske povelje i dr.).

Direktne strane investicije podrazumevaju ulaganja kapitala u preduzeća nad kojima se stiče pravo većinskog vlasništva, upravljanja i kontrole, putem (a) osnivanja ili izgradnje novog preduzeća (tzv. green field operacija); (b) kupovine postojećih pogona -spajanjem (merger, fusion) ili kupovinom (acquisition). Procenjuje se da se u praksi najveći deo stranih direktnih ulaganja u zemljama u tranziciji odvija u formi spajanja i kupovine postojećih pogona.

Strane direktne investicije imaju tri osnovna vida: horizontalne, vertikalne i mešovite. Horizontalne strane direktne investicije podrazumevaju lokaciju proizvodnje jednog ili više sličnih proizvoda u okviru više lokacija i više zemalja. Proizvodni kapaciteti se obezbeđuju osnivanjem novog preduzeća ili kupovinom akcija postojećih inostranih preduzeća koje proizvodi isti proizvod ili spajanjem sa stranim preduzećem iz iste grupacije.

Vertikalne strane direktne investicije podrazumevaju alokaciju različitih proizvodnih, prometnih, istraživačkih faza u procesu proizvodnje u okviru više lokacija u različitim zemljama. U tom procesu veštine, znanja i iskustva visokostruknog kadra su osnovni kriterijumi alokacije i izbora regiona (lokacije) proizvodnje. Veliku ulogu imaju jeftina radna snaga, stabilna politička situacija, podrška državnih institucija, poslovna klima, beneficirane tarife, izvozne stimulacije, povoljna poreska politika. Strane direktne inve-

sticije imaju značajan uticaj na lokalno područje, transformaciju lokalnog tržišta radne snage, razvoj pratećih usluga, dopunskih delatnosti, zapošljavanje, nivo razvijenosti. Proces vertikalne integracije i aglomeriranja ekonomskih aktivnosti (proizvodnje, usluga, razmene) u okviru novih prostornih formi (slobodnih zona, high tech aglomeracija, tehnoloških i industrijskih parkova) ima relativno mali uticaj na lokalnu sredinu zbog eksportnog i eksteritorijalnog karaktera, vertikalnog zatvorenog sistema veza i izvesne samodovoljnosti ili samorazvoja. To nije podsticajno za razvoj lokalne ekonomije.

Osnovni mehanizmi širenja direktnih stranih investicija su: putem osnivanja ili izgradnje novih pogona i kupovinom većinskog ili manjinskog dela preduzeća i spajanjem sa preduzećem iz inostranstva (preuzimanjem, kao i zajedničkim ulaganjima). Sa stanovišta razvoja malih i srednjih preduzeća, zajednička ulaganja imaju niz prednosti u odnosu na kupovinu i spajanje sa postojećim pogonima, imajući u vidu da je to jeftiniji i fleksibilniji oblik stranih direktnih ulaganja, posebno kada postoje različite barijere za inostrani kapital. Na globalnom (državnom/ regionalnom) nivou uticaj stranih direktnih ulaganja odvija se:

- direktno (preko rasta industrijske proizvodnje u pojedinim granama, rasta društvenog proizvoda u sektoru uslužnih delatnosti, transfera tehnologije, menadžmenta i konsaltinga, trgovinske razmene) ili
- indirektno (uslovljavajući nastanak i funkcionisanje tržišnih mehanizama i institucija i procesa privatizacije.

Posebno atraktivne oblasti za strana direktna ulaganja su infrastruktura, proizvodnja i sektor usluga. Sve zemlje u razvoju/tranziciji (uključujući SCG) zainteresovane su za finansiranje ovim sredstvima. Zbog značajnog smanjenja rizika finansiranja i radi oskudice materijalnih sredstava u zemlji, investiranje u infrastrukturu je veoma atraktivno za direktna strana ulaganja. Ulaganja u ovaj sektor najčešće se vrše privlačenjem stranih direktnih investicija. U zemljama u tranziciji privatizacija infrastrukturnog sektora je jedan od načina privlačenja stranih investicija. Značajan faktor za utvrđivanje modela finansiranja infrastrukturnih (i drugih) projekata je sigurnost ulaganja. Agencija za multilateralne investicione garancije (Multilateral Investment Guarantee Agency) osigurava sredstva privatnih investitora od političkih rizika u zemljama u razvoju. Cilj Agencije je i savetodavna i promotivna aktivnost zemljama članicama ili zemljama u tranziciji radi povećanja atraktivnosti njihovih lokaliteta za privlačenje stranih direktnih ulaganja.

Forme direktnih stranih ulaganja

Očekuju se sve veća uloga privatnog kapitala putem stranih direktnih investicija ili hartija od vrednosti (portfolio investicije). Izbor modela stranih ulaganja uslovljen je izborom strategija razvoja, privatizacije, održivog razvoja i opštim socioekonomskim kontekstom područja. Saveznom i republičkom regulativom predviđa se mnoštvo modela stranih ulaganja: 1) Različita ulaganja u postojeća i nova preduzeća

(joint venture agreement), 2) Koncesije, 3) B.O.T.² model i modaliteti, 4) Formiranje privatnih kompanija, 5) Različiti ugovorni modaliteti (lizing, franšizing, menadžment), 6) Investiranje i osnivanje preduzeća u slobodnim zonama, 7) Kupovina preduzeća atraktivnih za strane investitore u kojima imaju učešće republički fondovi (penzioni, fond za razvoj i za zapošljavanje), 8) Kupovina dela državnog kapitala; 9) Konverzija stranog duga u strana ulaganja i dr. Najčešće se koriste prva tri oblika ulaganja.

Joint Venture ugovori o ulaganjima

Zakonom o stranim ulaganjima Republike Srbije (2002) i SRJ (1996) predviđaju se strana ulaganja u postojeća preduzeća i izgradnju/osnivanje novih preduzeća. Strana ulaganja u postojeća preduzeća regulisana su Ugovorom o investiranju ili Odlukom/ ugovorom o osnivanju novog preduzeća. Strani investitor može sam ili zajedno sa drugim stranim ili domaćim investitorom da osnuje novo preduzeće. Prema Zakonu o stranim ulaganjima, uvoz opreme i drugih osnovnih sredstava kao uloga stranog lica je slobodan i oslobođen je od plaćanja carine. Sa stanovišta zaštite životne sredine, slobodan transfer tehnologije i opreme (posebno ekološke nepodobne), mogao bi da ima potencijalno negativne implikacije na okruženje. Prema odredbama Zakona o stranim ulaganjima RS ugovor o stranom ulaganju u postojeća preduzeća ne sadrži odredbe o zaštiti životne sredine, dok ugovor o osnivanju novog preduzeća sadrži načelnu odredbu o zaštiti životne sredine.

Koncesije

Prema leksikonu međunarodnih pravnih odnosa (10), koncesije predstavljaju pravni odnos između države (koncedenta) i pravnog ili fizičkog lica, kao privatnog preduzetnika (koncesionara) u kome koncedent ustupa koncesionaru pravo korišćenja javnog dobra ili obavljanja javne službe, uz određenu nadoknadu, radi ostvarivanja javnih interesa. Oblast koncesija kao modela stranih ulaganja detaljno je regulisana Zakonom o stranim ulaganjima i Zakonom o koncesijama. Strani investitor može da dobije koncesiju do 30 godina za korišćenje obnovljivih prirodnih resursa ili javnih dobara uz prethodno javno nadmetanje.

B.O.T. model ulaganja i njegovi modaliteti

B.O.T. model je oblik direktnih stranih ulaganja gde investitori putem javnih nadmetanja/ tendera, ostvaruju vremenski ograničena prava upravljanja i kontrole nad investicionim objektima. Ovaj model (B.O.T. - Built - Operate - Transfer) omogućava stranom investitoru da izgradi, koristi i vrati državi (prethodnom vlasniku) nakon određenog vremena u kome je ostvario povraćaj uložених sredstava uz profit investicioni objekat (proizvodni pogon, infrastrukturu, objekat, postrojenje). U slučaju javnih investicionih projekata (npr. infrastrukture) gde je vlasnik država, B.O.T. sistem ima koncesione elemente, jer se efekti ostvareni na projektu nakon ugovorenog roka, kao i objekti prenose na državu. Takođe, B.O.T. model ima i elemente komercijalnog inve-

² B.O.T. - Built - Operate - Transfer

sticionog projekta, koji otplaćuje ulaganja stvaranjem prihoda iz poslovanja objekta. Ovaj model ulaganja je izuzetno pogodan za realizaciju kapitalnih infrastrukturnih projekata. Privlačan je za privatne investitore, konzorcijume privatnih investitora, međunarodne finansijske organizacije i druge investitore. Ovaj model ulaganja ima nekoliko modaliteta:

- B.L.T. (Built - Lease - Transfer) - po sistemu izgradi - ustupi u lizing - predaj,
- B.O.O. (Built - Own - Operate) - po sistemu izgradi - budi trajni vlasnik i koristi,
- R.O.T. (Rehabilitate - Operate - Transfer) - po sistemu rehabilituj postojeće objekte -koristi - predaj vlasniku,
- B.T.O. (Built - Transfer - Operate) - po sistemu izgradi - prenesi vlasniku (državi) i koristi, uz podelu prihoda sa državom.

Multilateralni investicioni ugovor

Brojni su multilateralni, regionalni i nevladini instrumenti i pravila za regulisanje stranih direktnih investicija. Svetska banka i OECD od 1995. čine napore na utvrđivanju multilateralnih investicionih pravila koja bi bila prihvatljiva za sve zemlje. Cilj je liberalizacija međunarodnog režima investiranja, ali uz postojanje izuzetaka, tj. odstupanja od pravila liberalizacije, radi pojedinih nacionalnih interesa. Osnovni principi za strana ulaganja su: sloboda ulaska stranih ulaganja, ravnopravan tretman stranih i domaćih investicija bez obzira na zemlju porekla, informativna delatnost, osiguranje od eventualnih novih restrikcija, sve veća otvorenost sektora koji su do sada bili otvoreni samo za domaće investitore, utvrđivanje mehanizama razrešavanja sporova sa arbitražnim međunarodnim institucijama.

Nesumnjivo je da će buduća kretanja stranih ulaganja biti sve više regulisana multilateralnim investicionim ugovorima sa zemljama koje žele da privuku strani kapital, i da će se ovi ugovori sve više koristiti kao jedan od mehanizama stranih ulaganja. Tako npr. u procesu globalizacije trgovinske razmene i materijalne proizvodnje, Svetska trgovinska organizacija (WTO) i multinacionalne kompanije zalažu se za uvođenje multilateralnih ugovora o investiranju (multilateral agreement on investment), radi olakšavanja trgovine, ali uz izostanak procene ekoloških konsekvenci razvojnih odluka (ugovora) i uniformno utvrđenih pravila ponašanja preduzeća u pogledu ekološke zaštite. Ovaj model ekonomske alokacije stranog kapitala nema preciziranu obavezu uvažavanja zakonske regulative lokalne sredine/države, što može da doprinese i negativnim ekološkim efektima. Zeković S. (23,24) i Prodanović S. (16) ukazuju na ležernost kompanija i sklonost da zanemare pojedine interese lokalne sredine. To se manifestuje na razne načine: (a) kao delimično ograničavanje državnog suvereniteta i prostornog integriteta u domenu zaštite životne sredine; (b) izbegavanje primene principa predostrožnosti u zaštiti životne sredine i planiranju razvoja (precautary principle); (v) izbegavanje nadoknade eventualno pričinjenih šteta lokalnoj zajednici i životnoj sredini u državi gde je locirana, zbog čega se ovom modelu stranih ulaganja protive brojne nevladine organizacije i dr.

TRANZICIJA I STRATEŠKO PLANIRANJE PROSTORNOG RAZVOJA

Započeti proces tranzicije ekonomskog sistema i društva uticao je na nastanak promena u procesu prostornog planiranja. Ove promene su determinisane specifičnim uslovima, kao što su: strukturne promene kao posledica ekonomske transformacije i političkih promena; kombinacija procesa tranzicije ekonomije sa socijalnom tranzicijom; rapidan proces smanjenja društvenog i državnog vlasništva, privatizacija i ulazak stranog kapitala u zemlju; dinamičnost procesa urbanizacije; sve veći ekološki pritisci i zahtevi i dr. Prema iskustvima zemalja u tranziciji, a u skladu sa principima prostornog planiranja EU, novi trendovi planiranja prostora u tranziciji ka tržišnoj privredi, usmereni su ka promenama metodologije i sadržaja planiranja, a rezimirani su u narednoj tabeli (5).

Novi trendovi planiranja prostora u tranziciji (prema Finka, M., 2004)

SA STANOVIŠTA SADRŽAJA	
Od	Ka
Sektorskog planiranja	Celovitom planiranju
Selektivnog planiranja	Integrativnom planiranju
Balansnog planiranja (planiranje balansa)	Ravnotežnom planiranju
Planiranja orijentisanog na izradu planskog dokumenta	Procesno-orijentisanom planiranju sa fokusom na menadžmentu razvojnih procesa
SA STANOVIŠTA METODOLOGIJE	
Od	Ka
Planiranja "zelene" ekonomije	Planiranju ekonomiziranja životne sredine i prostora-integrisanju i procesu "samoorganizovanosti"
Polarizovanog planiranja	Profilisanom planiranju
SA STANOVIŠTA VREMENA I NOVCA	
Od	Ka
Statičnog i diskontinualnog (odvojenog, zasebnog) planiranja	Dinamičkom i kontinualnom procesnom planiranju
ex-post reaktivnog planiranja	ex-ante orijentisanom planiranju
Lokalnog planiranja	Regionalnom planiranju
Nacionalnog planiranja	Regionalnom planiranju
In-situ orijentisanog planiranja	Interaktivnom planiranju

Strategijsko planiranje prostornog razvoja podrazumeva utvrđivanje načina i izbora prostorne organizacije za realizaciju vizije različitih razvojnih elemenata i istovremeno predstavlja sredstvo za inicijaciju i proveru planskih ideja. Strategijsko planiranje razvoja određenog prostora na svim nivoima podrazumeva orkestraciju raspoloživih/ključnih resursa na kreiranju konkurentne prednosti, uz izbor planskih okvira, ciljeva i determinanti. Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja uključuje upravljanje promenama i kreiranje promena u domenu restrukturiranja procesa razvoja, promene uloge prostora, lokacionih i razvojnih faktora, "envajromentalnih" faktora, prostorne organizacije, bolje upravljanje razvojem u okviru pojedinih celina i dr. (22).

Strategijsko planiranje razvoja, kao "nova" forma planiranja, čini osnovu za izradu prostornih planova. Kao neformalni instrumentarijum, proces strategijskog planiranja razvoja može da bude moćno sredstvo i platforma za prevazilaženje konflikata razvoja i različitih interesa aktera na svim nivoima. Strategijsko planiranje, u skladu sa principima demokracije i odlučivanja i transparentnosti postupka, podrazumeva učešće zainteresovanih aktera u svim fazama izrade. Otvoreni pristup i elastičnost omogućavaju manje ili veće izmene rešenja (uz konsenzus aktera), zbog odsustva striktnih procedura u formulisanju i donošenju strategije. Planeri su ne samo kreatori strategije, već i pregovarači i transmitteri između aktera. Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja moguće je u okviru sledećih faza:

a) *Analiza i ocenja stanja razvoja prostora i pretpostavke budućeg razvoja.* Ova faza odvija se kroz nekoliko koraka: ocena stanja; procena budućeg trenda razvoja i predušlova za razvoj; procena pretpostavki razvoja. U ovom pristupu sve češće se koristi SWOT analiza, u sledećim koracima: identifikacija i procena prednosti, nedostataka, rizika i šansi za razvoj (potencijala i ograničenja za razvoj), kao i analiza eksternog okruženja i faktora razvoja. Iz stručno-profesionalnog aspekta, u ovoj fazi potrebno je razmatranje postojeće dokumentacije, prikupljanje i razmena podataka, analiza uticaja viših nivoa planiranja, sektorskih politika. Neophodno je ustanovljavanje pokazatelja sadašnjeg i planiranog stanja u svim dimenzijama razvoja (ekonomskim, socijalnim, tehničkim, ekološkim, prostornim), organizovanje javnih rasprava, konsultacija po pojedinim oblastima sa grupama zainteresovanih aktera, institucijama, medijima, kao i uspostavljanje spona u političkoj podršci procesa.

b) *Formulisanje vizije, ciljeva i preliminarnih pravaca razvoja.* U ovoj fazi potrebno je iterativno kreiranje vizije razvoja, formulisanje osnovnih strateških ciljeva, predloga preliminarnih pravaca razvoja i načina njene realizacije (varijante/alternative). Vizija predstavlja integralno "promišljanje" poželjne i očekivane budućnosti područja, formirane kao "slika" i stalni proces promena sredine, nastali između angažovanih resursa i ograničenja razvoja na makroekonomskom i socijalnom nivou i mikrolokacijskom nivou. Vizija sadrži uskladjene opšte ciljeve razvoja sa mogućim glavnim opredeljenjima i pravcima razvoja, osnovnim koracima ka njenoj realizaciji i posledicama razvoja.

v) *Kreiranje strategije razvoja.* Ova faza bi se odvijala u nekoliko koraka: formulacija i kreiranje opštih i posebnih ciljeva, politike, mera i instrumenata, procena efekata varijanti/alternativa u socio-ekonomskoj i prostorno-ekološkoj sferi, formulisanje kriterijuma za izbor prioriteta, kriterijumi za procenu rezultata i izbor strategije,

g) *Implementacija strateških rešenja* (formulisanje načina, instrumenata, podrški implementaciji i dr., etapna realizacija, prioritete mere, projekti, investicioni programi, akcioni planovi i dr.

d) *Predlog praćenja i kontrole realizacije strateških rešenja.*

U periodu tranzicije ka tržišnom privredjivanju i promenama socioekonomskog sistema, osnovna načela strategijskog razvoja prostora su znatno izmenjena u odnosu na dosada-

šnju praksu, zbog turbulentnih promena u sistemima ekonomije, društva i prostora. Strategijsko planiranje prostornog razvoja zasniva se na osnovnim principima (integralne analize i sinteze, uzajamnosti i povezanosti različitih nivoa razvoja prostora opštine/grada, principima održivog razvoja, demokratske saradnje, transparentnosti postupka), ali i načelima strategijskog planiranja prostornog razvoja. Osnovna načela su:

- ništa nije sasvim jednostavno (okruženje se menja svakog trenutka);
- sve je neizvesno (tradicionalno planiranje, uloga planiranja, primena metodološkog pristupa svojstvenog prethodnom soc-realističkom periodu, dosadašnja uloga prostora i faktora lokacije, životne sredine, način upravljanja i odlučivanja, organizaciona struktura, kontrola); i
- svi se moraju menjati (svi akteri u procesu planiranja i realizacije planskih/investicionih odluka - do upravljačkih mehanizama, naraslih pojedinačnih legitimnih interesa iz različitih krugova, planerskih timova, menadžerskog tima i sl.).

Jedno od osnovnih pitanja u kreiranju novog pristupa strategijskom planiranju prostornog razvoja jeste odnos prema novim, turbulentnim promenama i uslovima okruženja, očekivanim promenama (u profesionalnom metodološkom porifoliju) i uvažavanje dinamizma spoljnih realnih, rapidno rastućih promena-socioekonomskih, političkih i drugih. U socio-ekonomskom okruženju evidentna je akceleracija strategijskih promena, koju uslovno možemo podeliti na tri tipa:

- evolutivne promene (sa malim pomacima);
- prekinuta ravnoteža (npr. smanjenje broja nivoa upravljanja ili odlučivanja) i
- revolucionarne promene.

Prema Mašić, B. (13), karakter ovih promena može da bude (1) inkrementalnog tipa - (a) podešavanja promena i (b) prilagodjavanja, adaptacije ili (2) stvarnog transformacionog/transzicionog tipa promena kroz (a) planiranu transformaciju ili (b) prinudnu transformaciju. Uloga strategijskog planiranja je reaktivna u slučaju inkrementalne promene adaptacija/prilagodjavanja i transformacione promene prinudnog tipa, i proaktivna u slučaju inkrementalne promene podešavanja i planiranja/kreiranja transformacija.

Strategijsko planiranje prostornog razvoja podrazumeva različite metodološke pristupe i razvojno-planerske aktivnosti. Radi uspostavljanja održivog sklada u odnosima privrednog razvoja i prostora/okruženja, težište u strukturalnom i prostornom planiranju je na omogućavanju načina integracije prostora i životne sredine u socioekonomski razvoj, radi ekološkog zdravlja lokalne zajednice, regiona, zemlje. Funkcija planiranja i javne odgovornosti svodi se na holistički, integrativni pristup razvoju, u skladu sa kapacitetom životne sredine. Zbog toga je integralno planiranje ključnih segmenata posebno važno u socioekonomskoj i prostorno-ekološkoj koheziji razvoja prostora.

U planiranju integralnog razvoja prostora, najširi strateški okvir omogućavaju dva savremena koncepta razvoja: sveobuhvatni okvir razvoja CDF (Comprehensive Development

Framework) i pristup logičkog okvira LFA (Logical Framework Approach). Prvi pristup, čiji je zagovornik Svetska banka, baziran je na četiri međusobno povezana principa: (a) integrisana i dugoročna holistička razvojna strategija, (b) samostalno razvijena strategija, (c) implementacija strategije kroz partnerski odnos i (d) usredsredjenost na rezultate razvoja (17,18). Holistička razvojna strategija se zagovara prvenstveno od strane Svetske banke. EU se, takodje, zalaže za celoviti razvoj, tj. pristup celovitom razvoju. Holistički, sveobuhvatan pristup podrazumeva, pored strategije privrednog razvoja, i razradu socijalnih, kulturoloških, demografskih, urbanih, envajronmentalnih, prostornih i drugih ciljeva i politika. Sveobuhvatna razvojna strategija zagovara definisanje dobro balansiranih i međusobno integrisanih strategija: makroekonomskih, strukturnih, socijalnih i infrastrukturnih razvojnih politika. Integralno planiranje zasniva se na uskladjivanju različitih "prostorno relevantnih aktivnost", za razliku od land-use i landscape planiranja. Primena integralnog planiranja podrazumeva duže vreme i veću cenu za izradu planova, što nije prednost iz aspekta mogućnosti lokalnih zajednica, a veoma često ne odgovara interesima investitora (zbog produžavanja vremena za početak izgradnje ili dobijanja saglasnosti za izgradnju).

Prema Jens B.Aune, (19), pristup LFA predstavlja značajan planerski instrument u planiranju, implementaciji i usmeravanju razvojnih aktivnosti. Pristup uključuje problemsku analizu, analizu različitih aktera, razvojnu hijerarhiju ciljeva i izbor implementacijskih orudja. Proizvod ovog analitičkog pristupa je matrica (Logframe) koja sumira planska opredeljenja, sadrži zaključke o tome šta i kako uraditi za realizovanje planiranog razvoja/projekata, glavne nalaze i način kako će se vrednovati i kontrolisati razvojni inputi i posledice. Pristup LFA kao pomoć u razmišljanju ima široko polje i fleksibilnost u primeni. Kao ekskluzivno i komplementarno orudje, LFA se, u poslednjoj deceniji koristi se za upravljanje razvojem kada je uključen veliki broj aktera. Kao analitički, promotivni i upravljački instrument u planiranju i menadžmentu razvojem, koristi se u:

- analizi postojeće situacije,
- ustanovljavanju hijerarhije ciljeva,
- identifikaciji potencijalnih rizika za izabrane ciljeve i održivi ishod razvoja,
- analizi alternativnih strategija i izboru preferirane strategije implementacije,
- ustanovljavanju bolje kontrole i vrednovanja inputa i posledica,
- kontroli i razmatranju projekata tokom implementacije.

Primena instrumenta LFA u planiranju razvoja zahteva iterativni proces, nelinearne korake u planskom procesu. U analizi problema razvoja LFA koriste se dva metoda: (a) metod fokusiranja problema ("focal problem method") i (b) ciljno-orijentisani metod (objectives-oriented method).

ZAKLJUČAK

Na osnovu razmatranih teorijskih i empirijskih okvira procesa tranzicije, konstatuje se da su najznačajnije međuzavisnosti tranzicije i njenog uticaja na prostorne promene, prostorno-plansku politiku i strategijsko planiranje prostora. Iz seta mogućih uticaja izdvajaju se implikacije na krupne prostorne promene, koje se mogu grupisati kao: prenošenje upravljačkih i operativnih funkcija na druga područja; rast proizvodnje; uticaj na zaposlenost; uticaj na prostorno-plansku politiku, uticaj na regionalno okruženje, uticaj na životnu sredinu i dr.

Novi trendovi planiranja prostora uslovljeni su potrebom uskladjivanja sa procesima tranzicije, i usmereni su ka promenama metodologije i sadržaja planiranja. Tranzicija privrednog sistema ka tržišnoj ekonomiji ima duboke tragove i na razvojnu i prostorno-plansku politiku u Srbiji. Ocenjuje se da kompleksnost planiranja privrednih investicija u našoj zemlji podrazumeva da će veliki deo investicionih projekata biti realizovan kroz privatizaciju društvenih preduzeća (u okviru postojećih kapaciteta/lokaliteta), novim ulaganjima privatnog sektora preduzetništva, partnerstvom javnog i privatnog sektora, dok će deo investicija biti realizovan putem direktnih stranih investicija u otvaranje novih preduzeća. Sa stanovišta makro nivoa i prostornog planiranja, otvaranje novih preduzeća predstavlja ključ uspeha tranzicije ka tržišnoj privredi zbog stvaranja većeg broja radnih mesta i nove zaposlenosti u odnosu na viškove zaposlenih koji ostaju bez posla. Zbog toga prostorni razvoj u periodu tranzicije ka tržišnoj privredi trebalo bi da se zasniva na politikama i merama koje podstiču održivi privredni rast.

U periodu tranzicije ka tržišnom privredjivanju i promenama socioekonomskog sistema, osnovna načela strategijskog razvoja prostora su znatno izmenjena u odnosu na sadašnju praksu zbog turbulentnih promena u sistemima ekonomije, društva i prostora. Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja podrazumeva upravljanje promenama i kreiranje promena, tj. načina restrukturiranja procesa razvoja u okviru socioekonomskog i prostorno-ekološkog konteksta, nove prostorne organizacije, kreiranje uloge novih razvojnih i lokacionih faktora, promenu uloge prostora i ekoloških faktora, promene lokacionog ponašanja industrije i nastanka novih agregiranih lokacionih formi industrije. U tome sve veću ulogu ima primena pristupa sveobuhvatnog razvojnog okvira (CDF) i planerskog instrumenta LFA.

LITERATURA

1. Ashkroft, B.K., Love J.H. (1993): "Takeovers, Mergers and the Regional Economy", Hardcover, Edinburgh University Press.
2. Begović B., (2003): "Reforma, tranzicija i siromaštvo" u "Strategija reformi", Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.

3. Vidas-Bubanja M. (1998): "Metodi i determinante direktnih stranih investicija", Institut ekonomskih nauka, Beograd.
4. Dicken, P. (1976): "The Multiplant Business Enterprise and geography Space: Some Issues in the Study of External Control and Regional Development", *Regional Studies*, Vol.10/1976.
5. Finka, M. (2004): "From Sectoral planning to integrative planning", seminar 'Current issues on spatial planning', Geografski fakultet, Beograd.
6. Grupa autora, (2003): "Strategija reformi", Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
7. Hamilton, F.E.I. (1978): "Aspects of Industrial Mobility in the British Economy", *Regional Studies*, Vol.12/1978.
8. Hadžić M. (2001): "Preispitivanje tranzicije u Srbiji", *Ekonomski anali, tematski broj*, Ekonomski fakultet, Beograd.
9. Hiber, D. (1998.): "Svojina u tranziciji", Pravni fakultet, Beograd.
10. Leksikon medjunarodnih pravnih odnosa (1982), Savremena administracija, Beograd.
11. Leigh, R., North, D. (1978): "Regional Aspects of Acquisitions Activity in British Manufacturing Industry", *Regional Studies*, Vol.12/1978
12. Love, J.H. (1989): "External Takeover and Regional Economic Development: A Survey and Critique", *Regional Studies*, Vol.23/1989.
13. Mašić B.(2003): "Strategijski menadžment, u, Tržišna orijentacija i razvoj preduzetništva u NIO", Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj, RS, EAR (Evropska agencija za rekonstrukciju), Beograd.
14. Mueller, D.C. (1989): "Mergers - Causes, Effects and Policies", *International Journal of Industrial Organization*, Vol.7/1989.
15. Nellis J. (1999): "Time to Rethinking Privatization in Transition Economies", *Finance and Development*, Washington D.C., June 1999, Vol 36, No2.
16. Prodanović S. (1996): "Formiranje skale vrednosti kao preduslov obnove grada", u knjizi "Obnova gradova u Srbiji", IAUS, Beograd.
17. World Bank - A Proposal for A Comprehensive development Framework, January 1999, WB, Washington D.C.
18. Wolferson J.D. (1999): "Comprehensive Development Framework - Coalition for Change", Adress for the Board of Governors, World Bank, Washington D.C.
19. Jens B.Aune (2002): "Logical Framework Approach and PRA - mutually exclusive or complementary tools for project planning?" *Development and practice*, Volume 10, Number 5, UK-Australia.
20. Živković, Z. (2004): "Transition in Serbia", London School of Economics, GB (www.lse.ac.uk/collections/lsePublicLecturesandEvents/).
21. Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS, br.47/maj 2003.
22. Zeković, S. (2003): "Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja industrije na primeru koridora X od Beograda do Niša", monografsko izdanje "Prostorni razvoj magistralnih koridora u Srbiji", IAUS, Beograd.
23. Zeković S. (1999): "Ekonomski razvoj u urbanim palimpsestima", Zbornik radova savetovanja "Arhitektonsko i kulturno nasleđe u III milenijumu", septembar 1999., Perast, Centar za planiranje urbanog razvoja- MONTE-CEP.
24. Zeković S. (1996): "Gradsko zemljište i urbana obnova", u monografiji "Obnova gradova u Srbiji", Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd.